

Re-wizja i re-autoryzacja psychologii. Ekspedycja na peryferie – od myśli krytycznej ku psychologii realnej

Andrzej Pankalla*

Instytut Psychologii, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań

Aleksandra Kilian

University of East London, UK

RE-VISION AND RE-AUTHORISATION OF PSYCHOLOGY. EXPEDITION ON THE PERIPHERIES
– FROM CRITICAL THOUGHT TOWARDS REAL PSYCHOLOGY

The article answers to the paper entitled “Is there still anything left to argue about in psychology” written by Stanisław Kowalik (2013). The subject of our work is a dispute with presented ideas while referring constructively and providing a continuation in areas of ontological, epistemological and methodological presuppositions of mainstream psychology, history of psychological thought and cultural psychology. The theory and research perspective that has been applied for the purpose of this paper is critical psychology complemented by the project of real psychology being elaborated by the authors and inspired by work of Wilhelm Dilthey. The anticipated approach is developed around a central concept of soul apprehended psychologically and used as a cognitive perspective as well as experience of a person constructed in the historic-cultural context.

Key words: Critical psychology, history of psychology, real psychology, re-authorisation of psychology, theoretic foundations of psychology, soul

Historia w naukach humanistycznych odgrywa taką samą rolę, jak laboratoria w naukach przyrodniczych. (...) Humanistyka tym różni się od nauk empirycznych, że nie możemy zweryfikować swych osiągnięć poprzez powtarzalność doświadczeń. Ale istnieje pewna sekwencja czy powtarzalność idei. (...)

Kto wie, czy naprawdę głębokie myślenie nie musi jednak powstać poza tym medialno-społecznym ciśnieniem. Gdzieś na obrzeżach, by po jakimś czasie dopiero powrócić w chwale.

Gadacz, 2009, s. 100-101**

Gdy coś posiada nazwę i jest zwyczajowo stosowane w dyskursie (naukowym – od. aut.), ulegamy uwodzącemu założeniu, iż odnosi się ono do spójnego pojęcia a zarazem fragmentu rzeczywistości.

A nie musi. Im bardziej przekonujące słowo, tym trudniejsze może być uniknięcie jego czaru. Wilczek, 2001***

** Wszystkie cytaty podane są w przekładzie własnym.

*** Profesor Frank Wilczek jest wybitnym fizykiem-noblistą z 2004 roku, pracującym w Centrum Fizyki Teoretycznej MIT, posiada polsko-włoskie korzenie, w swych pracach dokonuje refleksji także z zakresu filozofii nauki.

WPROWADZENIE

Artykuł jest odpowiedzią na odważną rozprawę Profesora Stanisława Kowalika zatytułowaną „Czy jest jeszcze sens spierania się o cokolwiek w psychologii?” (Kowalik, 2013), która została opublikowana na łamach „Czasopisma Psychologicznego”. Przedmiotem naszych rozważań jest polemika, w tym konstruktywne odniesienie się

i kontynuacja jego myśli w obszarach nam bliskich – historii myśli psychologicznej i psychologii kulturowej. Kowalik, zatroskany kondycją współczesnej psychologii¹, zaprasza psychologów do świadomego wprowadzenia tej młodej nauki w fazę kryzysową oraz zwraca uwagę na aktywność wąskiej grupy badaczy, „których dociekliwość w poszukiwaniu odpowiedzi na zasadnicze pytania dla psychologii sprawia, że można mieć nadzieję, że psychologia przestanie być nudna”. W tym kontekście występujemy z pozycji psychologów nieznudzonych psychologia

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Andrzej Pankalla, Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań. inkantacje@gmail.com

¹ Podobnie czyni Profesor E. Hornowska w trakcie niezwykle inspirującego wykładu pt.: „Czy kryzys w psychologii. Notatki na marginesie”, wygłoszony w IP WNS UAM 24.04.2017 roku.

i niestrudzenie torujących sobie ścieżkę na peryferiach nauk psychologicznych, gdzie wpływy psychologii głównego nurtu już nie sięgają lub zwyczajnie się wyczerpują.

Kowalik swoimi rozważaniami zachęca do dojrzałości teoretycznej i odważnej postawy badawczej oraz ożywia myślenie psychologiczne podejmując w swojej rozprawie wiele niewygodnych, ale niezwykle istotnych dla przyszłości psychologii tematów. Słusznie zauważył John Dewey już w 1884 roku, iż postęp w nauce jest możliwy dzięki wystawianiu na światło dzienne kwestii problemowych a niezdolność do mierzenia się z nimi jest cechą myślenia nienaukowego. Psychologia nie może żyć w przeszłości używając nieadekwatnej terminologii czy metod, podobnie jak fizjologia czy fizyka nie żyją w niej i dzięki temu się rozwijają. Zdaniem Dewey'a, odwaga mierzenia się z trudnościami była cechą pierwszych psychologów a kolejne pokolenia unikać budowania wrogich sobie obozów oraz w stylu myślowym bliskim konsilencji skupić się na pracy badawczej zgodnej z wymogami i duchem czasów (*Zeitgeist*), ponieważ (co wciąż jest – niestety... – bardzo aktualne!) „prawie nic nie wiemy o prawdziwych działaniach i procesach duszy” (por. Dewey, 1884). Niestety, dominujący powszechnie styl myślenia psychologicznego cierpi z powodu ulegania efektowi głuszca – jego przedstawiciele z wielką determinacją wprowadzili siebie i psychologię w stan wewnętrznej głuchoty poznawczej, w której to osłabione wysiłkiem zmysły niezdolne są przyjąć treści pochodzące z alternatywnych (czasem fascynujących a czasem niebezpiecznych) źródeł (Pankalla, 2014, s. 11-13). Promowanie jako jedynie słusznej monometodologii w psychologii naukowej (model hipotetyczno-dedukcyjny, metody ilościowe) można przyrównać do szkodliwej niemiecko-szwedzkiej praktyki monokultury leśnej². Monokultura drzew iglastych, takich jak sosna czy świerk, jest szybka i wygodna w uprawie i obsłudze, ale ze względu na swą nieadekwatność/nienaturalność przynosi szereg negatywnych konsekwencji dla swojego gatunku, niekorzystnie wpływa na całokształt swego środowiska i niezwykle łatwo/szybko ulega biodegradacji. Ważne jest zachowanie różnorodności biologicznej i całych ekosystemów leśnych a nie sztuczna ochrona i krótkowzroczne promowanie jednego wybranego gatunku drzew (czytaj stylu myślowego, przy braku przyzwolenia na dialog i tolerancji na odmienność oraz ideę *universitas*). Kowalik niezwykle trafnie zwraca uwagę na dziwną oraz mało twórczą atmosferę samozadowolenia i bezdyskusyjności panującą na salonach nauk psychologicznych. Warto zauważyć, iż jest to jednak pozorna i wyreżyserowana zgodność, ponieważ żarliwe debaty nieustannie mają miejsce, choć toczą się one na obrzeżach dominujących stylów myślowych. Zaprezentowane poniżej rozważania pochodzą właśnie z peryferii nauk psychologicznych i często przenikają się oraz uzupełniają z тезami wyrażonymi w artykule Kowalika.

² Autor artykułu (A.P.) był uczniem policealnej szkoły o specjalności geodezja leśna.

Postaramy się wykazać, iż uprawianie psychologii naukowej w ramach stworzonych i chronionych przez psychologię głównego nurtu presupozycji nie jest jedynie słusznym, dostępnym i koniecznym sposobem na teoretyzowanie oraz badanie psychologicznych kwestii. Co gorsza, należy rozważyć, iż może doprowadzić do utraty tożsamości przez tę bardzo młodą naukę oraz zdecydowane przejęcie jej zainteresowań badawczych przez inne dyscypliny. Niniejszy tekst wyraża potrzebę budowania psychologii świadomie czerpiącej także ze swych humanistycznych źródeł, która odważnie kontynuuje historyczno-kulturową myśl Wilhelma Wundta oraz czyni wewnętrzne doświadczenie przedmiotem swych badań rozwijając ścieżki przetarte przez takich pionierów psychologii, jak Franz Brentano, Carl Stumpf, Wilhelm Dilthey, William James czy Heinrich Rickert. Z bogactwa peryferii psychologii pragniemy wskazać na wartość psychologii krytycznej oraz istotność autorskiego podejścia określanego mianem psychologii realnej (szerzej omawiany poniżej), której wczesnych inspiracji można między innymi dopatrywać się w autorskiej perspektywie psycho-kulturowej (Pankalla i Kilian, 2003). Przy pomocy tych dwóch komplementarnych podejść przedstawimy kluczowe dylematy podjęte przez Kowalika oraz zaproponujemy drogi, którymi warto przejść angażując się w debatę o przyszłość psychologii jako nauki. Historia psychologii prezentowana zgodnie z założeniami dominującego nurtu w psychologii to wyczerpujący się projekt, który wymaga uzupełnienia o równoległe dziejące się historie psychologii. Słusznie zauważył Ben Harris (2009), iż historia psychologii, tworzona w oderwaniu od narodowych i światowych wydarzeń oraz świata społecznego, staje się historią intelektualnych dysput pomiędzy elitarnymi grupami profesorów uniwersyteckich. Ponadto, należy przywołać trzy zasady, zgodnie z którymi odbywa się włączanie pewnych treści do (a wykluczanie innych z) historii psychologii: 1) nie uwzględnia się badań i stanowisk teoriopoznawczych, które nie miały znaczącego wpływu na psychologię amerykańską, nawet jeśli wywarły silny wpływ lokalny; 2) ważną częścią historii psychologii jest dorobek naukowy, który miał znaczący wpływ na psychologię amerykańską, pomimo że jest nieadekwatny w innych obszarach świata; 3) Azja, Afryka, Ameryka Łacińska i Oceania „w psychologicznym świecie nie istnieją” (Brock, 2006). Istnieje wiele (historii) psychologii a zatem nieuważna i automatyczna implementacja dominującego paradygmatu w różnych lokalizacjach i społeczeństwach jest przejawem etnocentryzmu psychologii oraz przyczynia się do tworzenia bezużytecznej wiedzy i nieadekwatnej praktyki psychologicznej. A jak trafnie odnotował Kowalik, poza dominującymi paradygmatami w psychologii, istnieje „ogromna przestrzeń do zagospodarowania przez myślenie psychologiczne” (Kowalik, 2013). Owa przestrzeń jest, naszym zdaniem, terytorium realnego życia psychicznego, rzeczywistością ludzkiej duszy komunikującej swe treść poprzez doświadczenie.

O SPECYFICE PSYCHOLOGICZNEGO POZNANIA

Słusznie zauważył Kowalik, iż pytania o charakterze ontologicznym i metafizycznym zostały wykluczone ze współczesnej psychologii pod wpływem nacisku decydentów zewnętrznych oraz jako efekt bezrefleksyjnej postawy filozoficznej samych psychologów. Dlaczego jednak warto powrócić do trudnej sztuki uprawiania psychologii ze świadomością jej przecież zawsze obecnych ontologicznych założeń? Rozpocznijmy od historii opowiedzianej przez genialnego fizyka Franka Wilczka. „Dawno, dawno temu, istniało coś nazwane substancją (*matter*), co było materialne, ciężkie i permanentne. I coś jeszcze, całkiem innego, światło. Ludzie kierując się zmysłami, uporządkowali je w dwa oddzielne strumienie danych; dotykający jedno, widzący drugie. Materia i światło służyły – i wciąż służą – jako mocne metafory dla innych kontrastowych aspektów rzeczywistości: ciało i duch, bycie i stawanie się, ziemski i niebiański” (Wilczek, 2008, s. 9). Przez wieki powyższa separacja podstawowych kategorii organizujących świat, ludzkie życie i poznanie wydawała się oczywista. Jednak ten dualizm teoriopoznawczy uniemożliwił pełen opis świata fizycznego. Ostatnie lata w fizyce usunęły ów ograniczający podział i przyniosły nową teorię traktującą świat w oparciu o mnogość wypełniających przestrzeń eterów – totalność, którą Wilczek nazywa sieć (*the Grid*). Inspirując się mądrością Wilczka a spoglądając z metapsychologicznej perspektywy, można przyjąć, iż wiele psychologicznych obiektów i zdarzeń ma różne oraz niezwykle złożone statusy ontologiczne. Znaczna część tych psychologicznych obiektów i zdarzeń ma naturę kulturowo-historyczną (Teo, 2010a), co było przedmiotem dyskusji filozofów, takich jak Wilhelm Dilthey (1982) i Ian Hacking (1994) oraz psychologa Kurta Danziger (1997a). Złożony status ontologiczny tego, co istnieje w psychologii (traktowanej w rozumieniu Danzigerowskim, jako ogólne opisy życia umysłowego i subiektywności ludzkiej kształtowane na przestrzeni czasu w różnych kontekstach kulturowych) oznacza poruszanie się na różnych poziomach ontologicznych domagających się różnych stylów wyjaśniania.

Zgodnie z powyższym, dla psychologii naukowej pluralizm okazuje się konieczną i uniwersalną postawą *a priori*, ponieważ historia i kultura tworzą bogate oraz różnorodne opisy ludzkiej subiektywności zanurzonej w lokalnych praktykach i tradycjach. Krokiem integrującym rozszczępioną psychologię akademicką byłoby rozpoznanie i uznanie pluralistycznych opisów życia umysłowego poprzez przyswajanie a nie anihilację nowych idei (Teo, 2010a). Pluralizm w psychologii cieszy się coraz lepszym statusem w obliczu rozczarowania przeszłymi nieudanymi próbami zjednoczenia psychologii jako dyscypliny naukowej w ramach jednej i homogenicznej ramy pojęciowej. Derksen (2005) postrzega pluralizm jako produktywną postawę teoretyczną, Kirschner (2006) uważa, że jest on pożyteczny dla niespecyficznych, trudno mierzalnych obszarów w psychologii a Carter (2006) traktuje go jako konieczny przy apli-

kacji wiedzy psychologicznej w placówkach klinicznych. W dobie kryzysu fragmentaryzacji w psychologii, o którym pisze Kowalik, Goertzen (2010) oferuje nowatorskie rozwiązanie pod ciekawym pojęciem pluralizmu dialektycznego (*dialectical pluralism*), który traktuje jako efektywną i wydajną podstawę teoretyczną gwarantującą postęp naukowy w psychologii. Pluralizm dialektyczny składa się z trzech podstawowych elementów. Pierwszy komponent jest wyprowadzony z dialektyki konstruktywnej (*constructive dialectics*) Josepha Royce'a i dotyczy sposobu traktowania napięcia powstającego między rywalizującymi ze sobą teoriami, które powinno być podtrzymywane z nadzieją, że takie podejście wyprodukuje wartościowe i integrujące rozwiązania. Drugi element wiąże się z propozycją nowego rozumienia debaty o jedności-rozszczępieniu psychologii. Goertzen (2007) proponuje, aby nie korzystać z języka dychotomii (albo psychologia jednoczy albo dzieli) a prezentować tę debatę na kontinuum następujących po sobie okresów pluralizmu zbieżnego (*convergent*) i rozbieżnego (*divergent*). Zabieg ten służy wypracowaniu bardziej produktywnego modelu postępu naukowego. Natomiast trzeci aspekt zawiera się w pojęciu inter-kontekstualizmu (*intercontextualism*), który rozważany jest jako podstawa filozoficzna dla pluralizmu dialektycznego. Ta propozycja jest alternatywą dla stanowiska pozytywistyczno-empirycznego, na którym zbudowana jest psychologia głównego nurtu, a zarazem pozycją łagodzącą wobec dokonującej się fragmentaryzacji psychologii w duchu czystego pluralizmu. Zgodnie z powyższym, pluralizm dialektyczny służy również uniknięciu dwóch skrajnych postaw: homogenizacji i fragmentaryzacji psychologii. Psychologia zbudowana na pluralizmie dialektycznym może i powinna być dyscypliną dynamicznie fluktuującą pomiędzy okresami pluralizmu rozbieżnego i zbieżnego.

Debata na temat kwestii ontologicznych w psychologii jest konieczna również z innego powodu oraz wymaga enkulturacji psychologii i jej przedmiotu (podmiotu!) badań. Współczesny człowiek na niespotykaną dotąd skalę doświadcza różnorodnych i wrażliwych na zmianę treści psychokulturowych oraz dynamicznych rzeczywistości psychicznych (Pankalla i Kilian, 2007; Pankalla 2014). Podzielone dyscypliny naukowe, ale i subdyscypliny psychologii, winny zaangażować się w rozmowy w duchu konsyliencji (Wilson, 2002) i ze świadomością/koniecznością badania porządku multilogicznego w jakim porusza się jednostka ludzka, co jest jej prawem i *differentia specifica*, a nie słabością. Pojedynczy kontekst kulturowy nie jest jednorodny i neutralny w interakcjach z innymi kontekstami, ale zbudowany na praktyce wieloznaczności oraz wzajemnego przenikania się często wzajemnie sprzecznych przekazów i znaczeń (polisemiczność). Nauki o kulturze dostarczają ważnych treści wynikających między innymi z projektu transkulturowości Wolfganga Welscha (1998a, 1998b), wieloznaczności czy polimityczności Odo Marquarda (1994). Powinny one być wnikliwie analizowane i uwzględniane w psychologicznym dyskursie, ponieważ opisują one zmiany, jakie dokonują się w kulturze, tożsamości (autorska *psychescapes* – Pan-

kalla i Kilian, 2007), a szerzej życiu psychicznym współczesnego człowieka. Dla przykładu, koncepcja transkulturowości Welscha i zaproponowany przez niego typ podmiotu transwersalnego ciekawie interpretują wiele dylematów z jakimi zmagają się człowiek doświadczający zróżnicowanego środowiska kulturowego (Pankalla i Kilian, 2007). Koncepcja ta posłużyła do analizy specyfiki tożsamości religijnej współczesnego człowieka (Pankalla, 2015) oraz została wykorzystana jako perspektywa teoretyczna do badań nad transkulturową rodziną (Kilian, 2011).

Ciekawym rozwinięciem debaty o status psychologii i jej przedmiot badań jest głęboka, niezależna i szanowana myśl Kurta Danzigers. Danziger (1990) uważa, że psychologia naukowa jest dziedziną konstrukcji (*domain of constructions*). Jego zdaniem brakuje uznania społecznej natury wiedzy psychologicznej i zrozumienia, że psychologia naukowa nie zajmuje się naturalnymi obiektami. Kategorie, którymi posługuje się psychologia (osobowość, motywacja czy uczenie się) nie reprezentują kategorii naturalnych (Danziger, 1997b)³. Kategorie te nabierają znaczeń dopiero w kontekstach historyczno-kulturowych i formułują obszar wiedzy, który operuje na poziomie wiedzy ukrytej (*implicit*). Wiedza ta i związany z nią sposób teoretyzowania jest zazwyczaj przyjmowany bezdyskusyjnie przez rodzaj teoretyzowania jawnego (*explicit*). W teoretyzowaniu przy pomocy wiedzy ukrytej mamy do czynienia z pewnymi przesłankami wbudowanymi w sieć kategorii, którymi psychologowie posługują się przy definiowaniu przedmiotu badań naukowych i praktyki profesjonalnej. Powszechnie akceptuje się, że kategorie psychologiczne zostały stworzone przez człowieka. Zdziwiał jednak pewna skłonność do przyjmowania pozycji bezrefleksyjnego naturalizmu, gdy mówimy o wykorzystaniu tych pojęć psychologicznych w obszarach, które teorie psychologiczne mają wyjaśniać. Obserwuje się tendencję używania kategorii psychologicznych tak, jakby reprezentowały one typy naturalne (*natural kinds*) a podziały przyjęte w tych kategoriach dokładnie oddawały naturalne podziały odnotowane wśród fenomenów psychologicznych. Danziger zaznacza, że podczas analizy efektu psychologii na typy psychologiczne bardzo łatwo przeoczyć wpływ największego z efektów, którym jest „wzmacnianie istniejących kulturowo osadzonych pre-koncepcji i wyróżnień” (Danziger, 1997b, s.4). Kontekst kulturowy jest odpowiedzialny za jakości posiadane przez wiele kategorii psychologicznych, mimo to przez zwolenników uniwersalizmu (i tym samym redukcjonizmu) często jest traktowany jako niewarta uwzględniania oczywistość lub dystraktor czy szum informacyjny. Właśnie ta tendencja jest odpowiedzialna za złudzenie, w którym kategorie psychologiczne wydają się „naturalne” dla członków określonej społeczności podzielającej

³ Dodajmy tu, że także operacjonalizacja zmiennych stanowi proceder mocno arbitralny i tylko w ograniczonym zakresie wiarygodny poznawczo, a sam imperatyw operacjonalizmu w naukach społecznych wg Geertza (2003) jest już dawno (a w psychologii powinien być) martwy.

pewną tradycję językową, a szerzej kulturową. Fakt ten zainspirował Danzigers do skorzystania z terminu „rodzaj ludzki” (*human kind*) wprowadzonego przez Iana Hackinga (1992). Różnica między rodzajem naturalnym a ludzkim zależy od tego czy dany rodzaj odnosi się sam do siebie (*self-referring*) i czy jest nieodłączną częścią praktyki społecznej. Należy zwrócić uwagę na istnienie różnych relacji pomiędzy naturalnymi oraz ludzkimi rodzajami a rzeczywistością. Rodzaje naturalne odnoszą się do rzeczywistości niezależnie od pojawienia się aktu odniesienia (*act of reference*). Natomiast rodzaje ludzkie wywierają wpływ na rzeczywistość, do której się odnoszą. Hacking podkreśla, że „kategoria i ludzie w niej wyloniły się ręka w rękę” (Hacking, 1986, s. 229). Danziger zauważa, że rodzaje ludzkie (choć bliższe autorom jest określenie osoba ludzka) odnoszą się do rzeczywistości, która jest rzeczywistością kulturową, a konsekwencją tego jest następująca prawidłowość: kategorie psychologiczne są konstrukcjami historycznie zmiennymi. Z tego powodu, w wielu swoich tekstach Danziger promuje studiowanie historycznego aspektu wyłaniania się kategorii, którymi posługuje się psychologia naukowa (Danziger, 1990, 1997b, 2013).

Zdaniem Danzigers, publikowane wyniki badań psychologicznych nie są suchymi faktami natury, ale miernie skonstruowanymi artefaktami (por. także Flecka idea faktu naukowego, 1986). Artefakty te są tworzone według racjonalnie sformułowanych schematów konstruktywnych (*constructive schemes*), które są zgodnie (i często bezrefleksyjnie) akceptowane przez społeczność badawczą (u Flecka kolektyw naukowy). Owe schematy nie są tylko kognitywnymi ramami pozwalającymi na interpretację danych empirycznych, ale również oferują praktyczne reguły umożliwiające produkcję owych danych, ich identyfikowanie-nieidentyfikowanie (por. styl myślowy u Flecka czy paradygmat u Kuhna). Według Danzigers pojęcie praktyki badawczej (*investigative practice*) jest szersze od pojęcia samej metodologii, ponieważ obejmuje ono logiczne oraz społeczne aspekty aktywności badawczej. Abstrakcyjne traktowanie (m.in. w psychologii) metodologii jako królestwa czystego rozumu, wyłączanego z kontekstu praktyki badawczej, jest dość ryzykowne, a nawet prowadzi do praktyki naukowej uprawianej w stylu naiwności i samopotwierdzania/samouwielbienia. W wielu naukach obserwowane jest umacnianie się statusu socjologii wiedzy naukowej, jednak wiedza konstruowana przez psychologię akademicką niechętnie włączana jest w ten proces. Psychologia długo pracowała na swój status naukowy, stąd często omija temat społecznego wymiaru wiedzy psychologicznej (psychosocjologia wiedzy L. Flecka – por. Pankalla, 2014). Ponadto Danziger odnotowuje „perwazywną tendencję przypisywania społecznym aspektom psychologicznej eksperymentacji statusu ‘artefaktów’ lub, innymi słowy, zakłóceń procesu badawczego, które nie należą do jego konstytutywnej natury” (Danziger, 1990, s. 8). Źródłem tej tendencji należy szukać w założeniu, że psychologiczne eksperymenty usilnie traktuje się jak ekspery-

menty w naukach ścisłych. Jednak podmioty ludzkie nie są zdolne, nawet jeśli próbują osiągnąć ten fikcyjny cel, zachowywać się jak obiekty naturalne. Badacz i badany zanurzeni są w kontekście relacji społecznych, które współdeterminują wyniki badań i nadają im publicznie szanowany status 'faktów'. Tutaj należy przypomnieć o słynnym przekonaniu Ludwika Flecka (co ważne – profesora „twardej” dyscypliny jaką jest mikrobiologia!), iż badacz nie zajmuje się 'nagimi faktami', ale faktami naukowymi, które są wtórne wobec stylu myślowego stworzonego przez grupę badaczy (Fleck, 1986). Podmiot poznający, kolektyw badaczy i kontekst kulturowy „kontaminują” owe prawdy obiektywne tworząc wiedzę naukową tymczasowo wypowiadającą się o rzeczywistości, a dokładnie o jej wybranym fragmencie w określonym czasie (Pankalla i Kilian, 2007). Co więcej, ewolucja pewnych idei czy pojęć wskazuje na ich temporalną i dynamiczną naturę zachęcając do śmielszego tworzenia koncepcji twórczych (Fleck, 2006). Tym samym znikną z pola badawczego pewne bezpłodne problemy, takie jak problem pomiędzy idealizmem i materializmem. Trafnie odnotował Kowalik, iż psychologia zajmuje się bezpieczną produkcją głównie tych 'faktów naukowych', na które jest natychmiastowe ideologiczne zapotrzebowanie, co niestety kwestionuje wiarygodność tej nauki. Co więcej, psychologowie bezradnie (i ryzykownie!) pozostawiają interpretację wyników swych badań naukowych innym, w rzeczywistości tworząc co najwyżej teorie średniego zasięgu, nie wiedząc do czego i jak owe dane odnieść (zakładana/nieistniejąca próżnia ontologiczno-aksjologiczno-epistemologiczna).

Danziger zauważa, iż nawet introspekcja, która postrzegana jest jako bardzo prywatna/subiektywna technika badawcza, jest formą społecznego działania. Po pierwsze, metoda ta wykorzystuje język w celu kategoryzacji i komunikowania doświadczenia. Po drugie, introspekcja jest kolektywnym projektem metodologicznym osadzonym w specyficznym kontekście historycznym dostarczającym społecznym znaczeń i tym samym determinującym formy praktyki wglądu we własne procesy psychiczne. Danziger również zaznacza, że twierdzenia naukowe sięgają poza specyficzne konteksty społeczno-historyczne, w których zostały one stworzone. Wiedza psychologiczna może być uogólniana i aplikowana w różnych sytuacjach, ale i może odnosić się do rzeczywistości psychologicznej niezależnej od warunków badawczych. Praktyki badawcze produkują twierdzenia naukowe, które, obok materialnego, mają głównie status symboliczny. Są one generowane, przeobrażane w wiedzę i zorientowane na osiągnięcie pewnych celów przy pomocy procesu akceptacji, w który zaangażowani są badacze dzielący określone normy i zainteresowania. Należy podkreślić społeczny charakter formy, jaką przyjmują produkty wiedzy naukowej, które to zdaniem Danziguera „zdają się być produktami interfejsu pomiędzy grupą producentów wiedzy i centrami władzy społecznej, które są zdolne zdeterminować sukces lub przegraną ich przedsięwzięcia” (Danziger, 1990, s. 180).

Teo (2010b) idzie w swoich przemyśleniach nawet o krok dalej i rozważa znaczenie przemocy epistemologicznej (*epistemological violence*). Uważa on, że w empirycznych naukach społecznych badacz jest podmiotem przemocy, Inny jest jej przedmiotem, a samym aktem przemocy jest proces interpretacji materiału badawczego i prezentowania go jako wiedzy. Dla psychologii niezwykle istotne są jego refleksje dotyczące empirycznego badania Innego, które wymaga analizy prowadzonej na trzech komplementarnych poziomach: 1) analizy kontekstu odkrycia (*an analysis of the context of discovery*), która koncentruje się na powodach, dla których badacze studiują Innego, zajmuje się rekonstrukcją interesów i preferencji kulturowych, politycznych, ekonomicznych i osobistych leżących u podstaw procesu badawczego oraz identyfikuje społeczne źródła hipotez, pojęć i teorii; 2) analizy kontekstu uzasadnienia (*an analysis of the context of justification*), gdzie przedmiotem zainteresowania jest logika badawcza (*the logic of research*), która przyczyniła się na przykład do rasizmu naukowego; 3) analiza kontekstu interpretacji (*an analysis of the context of interpretation*), która służy rozpoznaniu relacji pomiędzy teorią, materiałem badawczym i dyskusją. Ten ostatni typ analizy ewoluuje jakość prezentowanych interpretacji oraz zwraca uwagę na realność konsekwencji, jakie każda interpretacja naukowa ze sobą niesie.

SPOJRZENIE Z ODDALI: MYŚL KRYTYCZNA W PSYCHOLOGII

Ten fragment artykułu jest poświęcony tym przemyśleniom z nurtów psychologii krytycznej, które istotnie dialogują z obserwacjami Kowalika. Krytyka myślenia uniwersalistycznego w głównym nurcie psychologii ma już swe początki w pracach Wilhelma Dilthey'a (1982, 1987, 2004), który zaproponował podział na nauki o przyrodzie (*Naturwissenschaften*) i nauki o duchu (*Geisteswissenschaften*), z psychologią należąca do tego drugiego, a nawet (we wczesnych swych pracach) jej naczelną/wzorcową dyscypliną. Dilthey wyodrębnił nauki rozumiejące (historyczno-kulturowe) i wyjaśniające (przyrodnicze), ale także zaproponował program psychologii jako nauki deskryptywno-analitycznej. Dilthey w swoim podejściu zwraca uwagę na cztery elementy. Po pierwsze, psychologia powinna być zorientowana na rozumienie. Po drugie, przedmiotem psychologii jest doświadczenie ludzkie w całej jego totalności. Po trzecie, życie ludzkie jest zanurzone w kontekście. Po czwarte, właściwą metodą badawczą dla psychologii jest rozumienie, które dokonuje się na trzech poziomach: 1) elementarnych formach rozumienia wykorzystywanych do rozwiązywania prostych problemów życiowych; 2) empatii, która pozwala obserwatorowi na nowo doświadczyć doświadczenie drugiej osoby; 3) hermeneutycznym poziomie rozumienia, dzięki któremu jest możliwe lepsze rozumienie człowieka. Prócz linii myśli krytycznej zapoczątkowanej przez Dilthey'a wyróżniły się inne szkoły myśli krytycznej: psychoanaliza, psychologia humanistyczna, psychologia feministyczna

i postkolonialna. Znaczące miejsce we współczesnej myśli krytycznej budowanej na peryferiach nauk psychologicznych zajmuje psychologia krytyczna (Brysbart i Rastle, 2009; Tolman i Maiers, 1991). Prezentujemy tę perspektywę jako odpowiadającą na wyrażoną przez Kowalika potrzebę kontaktu z intrygującymi propozycjami dynamizującymi debaty we współczesnej psychologii oraz dającymi nadzieję na obiecującą przyszłość dla psychologii jako nauki. Terminu 'psychologia krytyczna' (*Kritische Psychologie*) zaczęto używać w latach 70-tych XX wieku w Berlinie na Freie Universität Berlin. Niemiecka linia psychologii krytycznej rozwija się względnie niezależnie od innych krytycznych perspektyw i zostanie jej poświęcony osobny paragraf. Socjologiczne podstawy części psychologii krytycznej sięgają myśli marksistowskiej, od której autorzy tej rozprawy jednoznacznie się odżegnują. Jednak Parker (1999) zwraca uwagę, że psychologia krytyczna narodziła się z wielu krytycznych tendencji, które mają rozbudowany i głęboko w historię sięgający system korzeniowy. Podkreśla on, że ludzie nie odkrywają psychologii, ale żyją i tworzą ją w działaniu i doświadczeniu. Jego zdaniem psychologia krytyczna polega na systematycznym egzaminowaniu (poddawaniu re-wizji czy inaczej zabiegowi *critical review*) pewnych rodzajów psychologicznego działania i doświadczenia, które mają bardziej uprzywilejowany status od innych, oraz analizie założeń ontologiczno-epistemologiczno-etycznych, ideologicznego zaplecza i władzy, jaką posiada dominujący paradygmat w psychologii. Innym wyróżnikiem owej psychologii jest studiowanie szczególnych praktyk, przy pomocy których wszelkie rodzaje psychologii są historycznie-kulturowo konstruowane oraz tworzą swe obiekty badań, oraz w jaki sposób alternatywne odmiany psychologii mogą potwierdzić lub odeprzeć ideologiczne przesłanki zawarte w modelach tworzonych w ramach psychologii głównego nurtu. Charakterystyczne dla krytycznej perspektywy w psychologii jest również zainteresowanie mechanizmami, przy pomocy których psychologia penetruje zdrowy rozsądek i tworzy nasze własne, złudnie spontaniczne, a bardzo prywatne i stosowane każdego dnia psychologię. Broniąc się przed pułapką ideologicznych przesłanek przemycanych jako myślenie zdroworozsądkowe, psychologia krytyczna zajmuje się studiowaniem różnych form nadzoru i samoregulacji w życiu codziennym oraz strategii, przy pomocy których kultura psychologiczna (*psychological culture*) operuje poza granicami akademickiej i profesjonalnej praktyki.

Krytyczne nurty w psychologii cechują się dużym zróżnicowaniem tematycznym, ponieważ obejmują one swoim zainteresowaniem wiele obszarów, które dotyczą problemów wrażliwych dla wielu grup społecznych w różnych regionach świata. Kwestie te powiązane są między innymi z władzą, opresją systemową, rasą, ubóstwem, podziałami społecznymi oraz świadomością kolonialną. Mimo tego bogactwa tematycznego, psychologów krytycznych jednoczy wspólna wizja, która uwzględnia społeczne, moralne i polityczne implikacje teorii, badań oraz praktyki psychologicznej. Kowalik w swojej rozpra-

wie kilkakrotnie zwrócił uwagę na realne konsekwencje wynikające z ideologicznej, i często nie kontrolowanej przez samych psychologów, aplikacji wyników badań psychologicznych. Wielką wartością prezentowanej tu perspektywy krytycznej jest fakt, iż to psychologia wypowiada się o sobie od wewnątrz, refleksyjnie przygląda się samej sobie w postawie autokrytycznej, a nie jest krytykowana z pozycji obojętnej i niezaangażowanego czy wrogo nastawionego obserwatora.

Psychologia krytyczna skupia się na budowaniu nowej perspektywy wychodząc od trzech centralnych i wzajemnie powiązanych dylematów: 1) ograniczonego poziomu analizy w psychologii głównego nurtu; 2) roli ideologii w utrzymywaniu status quo tej nauki; oraz 3) fałszywego przekonania o naukowej obiektywności i aksjologiczno-politycznej neutralności dominujące we współczesnej psychologii (Fox, Prilleltensky i Austin, 2009). Według wspomnianych autorów, zachodnia psychologia głównego nurtu kładzie zbyt wielki nacisk na wartości indywidualistyczne i przez to powstrzymuje/utrudnia osiągnięcie poczucia wspólnotowości i zjednoczenia, oraz wspomaga instytucje, które umacniają niesprawiedliwość społeczną. U samych podstaw psychologii głównego nurtu leżą przesłanki i powiązania instytucjonalne, które wspierają nierówności i opresję, tym samym szkodząc ludziom przynależącym do marginalizowanych grup społecznych. Oczywiście, te niepożądane efekty pojawiają się niezależnie od indywidualnych i zbiorowych przekonań oraz często szlachetnych intencji samych psychologów. Dla przykładu, dominujący nurt w psychologii południowo-afrykańskiej jest produktem globalnego kapitalizmu, a zarazem przyczynia się do jego tworzenia. Natomiast psychologia krytyczna w Afryce Południowej jest częścią globalnego ruchu oporu przeciwko neo-kolonializmowi (ekonomicznemu, intelektualnemu, światopoglądowemu etc.), rasizmowi, kapitalistycznej eksploatacji i neo-liberalnym ideologiom marketingowym. Psychologowie krytyczni w mocnym tonie twierdzą nawet, iż (zachodnia) „psychologia wyłobliła swą profesjonalną niszę i zainwestowała swe intelektualne zasoby w służbie rasistowsko-kapitalistycznego systemu” (Painter, Terre Blanche i Henderson, 2006, s. 214). Osiągnięcie przez psychologię głównego nurtu swego statusu było możliwe dzięki „odgrywaniu polityki naukowej neutralności i neutralnego profesjonalizmu” (Painter, Terre Blanche i Henderson, 2006, s. 214). Widoczne to było na trzy sposoby. Po pierwsze, psychologowie podeszli do tematu „rasy” w ramach modelu medycznego i zignorowali całe spektrum kwestii natury społeczno-politycznej. Po drugie, w wyrafinowany sposób wykorzystali oni pojęcie kultury produkując na przykład badania usprawiedliwiające podział na czarnych pracowników i biały zarząd, w rzeczywistości maskując okrutne warunki pracy i tragiczne doświadczenia pracowników. Po trzecie, przyjęli oni bezrefleksyjną strategię odpolityczniania.

Krytyczne ujęcia w psychologii zwracają uwagę na dysocjację historyczną i intelektualną alienację elitarnych grup zajmujących się psychologią naukową. Ben

Harris zauważa, że „wyjęte ze świata społecznego, odkrycia psychologów są prezentowane jako produkty indywidualnej inspiracji, motywowanej ponadczasowym poszukiwaniem wiedzy” (Harris, 2009, s. 21). Krytyczna historia psychologii zwraca uwagę na nieodzowność metod historycznego zdobywania i organizowania psychologicznej wiedzy, które są nie mniej ważne od empirycznych metod badawczych. Interpretacje historyczne nigdy nie są neutralne (*value-neutral*), ponieważ są osadzone w wybranej przez historyka psychologii perspektywie poznawczej. Warto podkreślić, że każdy przekaz historyczny może być użyty w celach wzmocnienia pewnego spojrzenia na przeszłość i wsparcia czyichś celów politycznych lub ideologicznych. Świadomość historyczna zajmuje zatem bardzo ważną pozycję w pracy krytycznie zorientowanego psychologa. Richards podkreśla, że psychologowie wykorzystali historię psychologii, aby ulżyć presji naukowości „podając proste historie, które ujawniły pogłębiające się oddanie psychologii naukowym/eksperymentalnym metodom badawczym” (Richards, 2010, s. 4). Zauważa on również, iż wczesna historia psychologii popełniła kilka błędów, które można wyrazić przy użyciu następujących terminów: „Whiggish” (historia napisana przez dominującą grupę lub ideologię sugerującą, że dominująca perspektywa jest nieuniknionym efektem postępu naukowego), „internalist” (historia skoncentrowana wyłącznie na wewnętrznej historii dyscypliny) i „presentist” (historia traktująca teraźniejszość jako jedynie słuszną i obiektywną perspektywę interpretacji przeszłości). Psychologowie krytyczni zwracają uwagę na istnienie innych – komplementarnych historii psychologii, np. historii rewizjonistycznej (*Revisionist History*) z lat 60-tych XX wieku, która była uprawiana przez anty-rasistowskich psychologów obnażających etnocentryczny charakter dominującej historii psychologii. W latach 70-tych i 80-tych XX wieku narodził się nurt nowej historii psychologii (*the New History of Psychology*), który zainicjował pisanie historii psychologii ze świadomością, iż idee psychologiczne są osadzone w określonym kontekście społecznym i uwzględnił poglądy grup funkcjonujących poza tradycyjną historią psychologii. Nowa historia psychologii objęła swoim zainteresowaniem również historię kompensacyjną (*compensatory history*), zajmując się nieobecnością kobiet w dominującej historii psychologii, niskim statusem obszarów badawczych, które uchodzą za mało męskie (np. psychologia dziecka) i utożsamianiem naukowości z cechami przypisywanymi mężczyznom.

Krytyczne ujęcia w psychologii podjęły również dyskusję nad problematycznym statusem psychologii jako nauki. Problematyczność tego statusu wiąże się z: a) ograniczonym rozumieniem złożoności przedmiotu badań i ontologii w psychologii; b) preferowaniem selektywnej oraz wąskiej epistemologii i metodologii; oraz c) brakiem refleksji (myślenia krytycznego) nad etyczno-politycznymi kwestiami i *praxis* w psychologii (Teo, 2009). Warto odnotować, że problematyczność statusu psychologii nie jest czymś nowym i już w 1899 roku Willy opublikował

pierwsze systematyczne opracowanie dotyczące kryzysu w psychologii, w którym to zidentyfikował jego dwa źródła: budowanie spekulatywnych teorii oraz nieadekwatność metodologii (Willy, 1899). Natomiast w 1845 roku pojawiła się praca autorstwa Beneke, który to zakwestionował adekwatność tradycyjnej psychologii, jak i zależało mu na tym, aby jego nowa wizja psychologii przyczyniła się do rozwiązania problemów społeczno-politycznych. Wyrzucił przekonanie, że ograniczenia status quo zostały już adekwatnie rozpoznane, ale nie ma porozumienia co do rozwiązań. Słusznie zauważa on, że niemiecka filozofia „nie znalazła czasu i woli, aby zająć się rzeczywistością” a raczej skoncentrowała się na „absolutnej Nicości” (Beneke, 1845; Teo, 2005, s. 55). Psychologia krytyczna ma wiele twarzy a treści krytycznych dostarczają nurty kulturowo-historyczne, społeczno-konstruktywistyczne oraz post-kolonialne. Niezależnie od tego, na ile autorzy tego tekstu identyfikują się na przykład ze skrajnym nurtem feministycznym (w niewielkim stopniu), te różnorodne podejścia spełniają bardzo istotną rolę w wybudzeniu psychologii głównego nurtu ze wspomnianego stanu głuchoty poznawczej. Umożliwiają one naukom psychologicznym na nowo przeżyć tak bardzo potrzebny kryzys tożsamości, w trakcie którego wszystkie pytania są dozwolone. A do najważniejszych należą pytania eksplorujące kwestie ontologiczne i dotyczące przedmiotu badań psychologii, związane z epistemologiczną rewizją metodologii, przy pomocy której psychologia poznaje swój przedmiot (podmiot!) badań, oraz wynikające z etyczno-politycznych analiz, dzięki którym praktyka psychologiczna będzie bardziej adekwatna. I nie chodzi w tym o zamianę paradygmatu wyjaśniającego na rozumiejący, ale o konsiliencję, czyli dialog, współbrzmienie, polifoniczne i polisemiczne współistnienie i wymianę myśli oraz dopuszczenie do głosu odmiennych perspektyw badawczych.

Bogactwo i potencjał zaprezentowanej wyżej perspektywy krytycznej oraz jej wartość dla psychologii głównego nurtu zostaną zilustrowane poprzez wgląd w cztery odmiany psychologii krytycznej: niemiecką, hinduską, afrykańską i japońską.

NIEMIECKA PSYCHOLOGIA KRYTYCZNA

Klaus Holzkamp jest ojcem niemieckiej psychologii krytycznej (*Kritische Psychologie*) (Teo, 1998) i autorem oryginalnej rozprawy „Grundlegung der Psychologie” (1983). Holzkamp, korzystając z terminu wprowadzonego przez Thomasa Kuhna, rozumiał psychologię jako pre-paradygmatyczną dyscyplinę naukową. Holzkamp uważa, że alternatywne nurty w naukach psychologicznych uczyniły przedmiotem dociekań psychologicznych subiektywność, codzienne doświadczenie ludzkie i spontaniczność, ponieważ psychologia głównego nurtu nie potrafiła stworzyć dla nich odpowiednich ram teoretycznych. Za Holzkampem, zadajmy kilka pytań: czy subiektywność i obiektywność wzajemnie się wykluczają? Czy jest możliwe wypracowanie psychologii jako dyscypliny naukowej nie eliminując

z obszaru jej badań subiektywnego doświadczenia? I czy rzeczywiście udało się psychologii osiągnąć status naukowości kosztem subiektywności? Według Holzkampa, dominujący nurt w psychologii można określić terminem psychologia zmiennej (*variable-psychology*), ponieważ używa on eksperymentalno-behawioralno-statystyczny schemat proceduralny (statystycyzm, kult „dejtyzmu”, monometodologia ilościowa). Psychologia zmiennej wyrosła z tradycji funkcjonalistyczno-behawioralnej i nie jest reprezentatywna dla całej metodologii w psychologii, jak i nie jest charakteryzowana przez jednorodną koncepcję teoretyczną. Różnorodna teorie, dalece wykraczające swym zasięgiem poza ograniczenia psychologii zmiennej, są notorycznie redukowane do schematu zmiennej (*variable-scheme*). Ich dystynktywne konteksty teoretyczne z konieczności traktowane są jako nadwyżka znaczeniowa (*surplus meaning*), ponieważ nie sposób dostarczyć dla nich poparcia empirycznego. Tym samym, w metodologicznych dyskusjach, ta nadwyżka znaczeniowa jest po prostu omijana. A wraz z nią niezwykle ważna, by nie rzec specyficzna dla nauki o duszy subiektywność – rozumiana jako zewnętrzna wariacja (*extraneous variation*), z konieczności jest eliminowana i neutralizowana. Kluczowe dla tej nauki, z definicji niemierzalne subiektywne doświadczenie świadomości podmiotu eksperymentalnego ma swą tajemniczą pozycję, gdzieś pomiędzy zmiennymi niezależnymi i zależnymi, w miejscu niepoznawalnym i nieopisywalnym dla psychologa-badacza, który odnosi się do niego jak do „czarnej skrzynki” psychologii. Tym miejscem dla duszy w nomen omen bez-dusznej psychologii jest niebyt. W związku z powyższym, „ja, w moich konkretnych subiektywnych sytuacjach życiowych nie pojawiają się w hipotezach psychologii zmiennej. Dane o mojej osobie, moim subiektywnym doświadczeniu, mojej obecnej sytuacji itd., przyjmują tylko formę izolowanych szczegółów, które pojawiają się jako elementy w dystrybucji oraz znikają kompletnie i bezpowrotnie jako dane eksperymentalne w statystykach, do których testowane hipotezy się odnoszą” (Holzkamp, 1991, s. 70). W efekcie, subiektywność – pojmowana jako jednostkowość i wyjątkowość, jest poświęcona w imię naukowego uogólniania, które notabene często okazuje się zupełnie nieadekwatne w kontekście praktyki psychologicznej i terapii. Holzkamp zauważa, że mimo próby wyeliminowania subiektywności z obszaru psychologii naukowej, cel jakim jest wiedza obiektywna nie został osiągnięty. Widać to wyraźnie na przykładzie raportów z badań eksperymentalnych, które są mieszaniną „twardych” danych statystycznych i „miękkiego” opisu na temat znaczenia tych danych czy choćby w niskiej replikowalności wyników badań psychologicznych. Holzkamp nie sugeruje wykluczenia eksperymentu i analizy statystycznej z psychologii. Proponuje on ulokowanie subiektywnego doświadczenia siebie i świata (osadzonego w świadomości jednostkowej) jako „absolutnej podstawy wszelkich ustaleń metodycznych służących osiągnięciu statusu naukowego przez psychologię” (Holzkamp, 1991, s. 76). Psychologia jest nauką o podmiocie (*subject-science*),

gdzie subiektywność (rozumiana jako intersubiektywność – Bruner, 2006, pisze o następnym rozdziale psychologii, którym będzie nauka o intersubiektywności) obejmuje również myślenie i praktykę samego badacza. Tym samym teorie i procedury wypowiadające się naukowo o podmiocie (*subject-scientific*) nie są o ludziach, ale dla nich. Holzkamp transformuje pojęcia obiektywności, traktowanej jako obiektywizacja subiektywności, oraz generalizacji, ujmowanej jako generalizacja strukturalna w kontekście doświadczenia intersubiektywnego. Głównym celem badań naukowych zorientowanych na podmiot jest studiowanie indywidualnych i społecznych poziomów mediujących (*mediating levels*), ponieważ w nich wyjątkowe doświadczenia jednostki osadzone w określonych relacjach społecznych objawiają się jako pewne obiektywne możliwości i ograniczenia jej działań.

HINDUSKA PSYCHOLOGIA KRYTYCZNA

Hinduska myśl krytyczna w psychologii postrzega narodzenie psychologii krytycznej na łonie świata zachodniego jako wewnętrzną krytykę najintymniejszych zasad Zachodu (Dhar i Siddiqui, 2013). Ashis Nandy jest wiodącą i charyzmatyczną postacią na scenie psychologii krytycznej w Indiach. Jego wizja psychologii to psychologia wrażliwa na: 1) (inter-)subiektywność i powracająca do subiektywności; 2) psycho-bio-graficzność; 3) sekretne zapisy (*secret ledgers*) rozumiane jako „życie codzienne zwyczajnych obywateli tworzące swoje własne sekretne zapisy, które ostają się jako podziemna, przemycana świadomość społeczna” (Chakraborty, 2010, s. ix); 4) nie-zachodnie doświadczenia, rzeczywistości i procesy tworzenia znaczeń; 5) nie-modernistyczne formy mentalnego cierpienia jako również kultury uzdrawiania (*cultures of healing*); 6) oryginalne badania, które nie są tylko przypisem do teorii pochodzących z Zachodu; 7) polityczność, traktowana jako polityka psychologii oraz psychologia politycznej świadomości i nieświadomości (a nie jako ideologiczność). Nandy (2010, s. vii-xii) formułuje cztery kluczowe dla perspektywy krytycznej przemyślenia: 1) „zdolność traktowania ideologii jako wielu sztuk zbędnego bagażu, bez utraty wizji społecznych/politycznych problemów, które one adresują”; 2) „ci, którzy żyją w bliskości stosowanych nauk psychologicznych nie mogą sobie pozwolić na to, aby być tak mocno ideologicznymi”; 3) „w dyscyplinach zajmujących się zdrowiem psychicznym podmioty badań nieustannie buntują się przeciwko pewnikom”; 4) „uzdrawianie jest specyficznym rodzajem przedsięwzięcia; może ono mieć za sobą światopogląd, ale nie ideologię”. W odpowiedzi na kluczowe pytanie o status psychologii jako nauki od podstaw zachodniej, Nandi zwraca uwagę na proces przenikania myśli psychologicznej do Indii, który Dhar i Siddiquie nazywają „problemem (zachodniego) implantu na hinduskiej ziemi” (Dhar i Siddiquie, 2013, s. 510). Psychologia jest tu postrzegana jako obca *idea-implant* podróżująca do innej kultury i usilnie próbująca się zakorzenić. Ten proces zaszczerpania prowokuje zainteresowanie tym, jak ów im-

plant jest przyjmowany, co potencjalnie z niego rodzi się, jak dalece fundamentalnie zmienia siebie i jakość ziemi, i czy zawsze istnieje alternatywna idea na rodzimym gruncie, która nasz implant usiłuje wyprzeć. W tym miejscu dotykamy problemu konfliktu pomiędzy obcą a rodzimą rośliną, ale i rozwoju hybrydalnych tworów. Nandi w bardzo ciekawym stylu integruje makro i mikro poziomy, z których należy traktować życie umysłowe. Z jednej strony, makro-filozoficzne, makro-społeczne i makro-kulturowe kwestie są ważne, ale „dyscypliny, które prosperują na banicji subiektywności, nigdy nie będą miały w nią wglądu” (Chakraborty, 2010, s. vii). Poddając analizie różne nurty w psychologii dochodzi on do wniosku, że „podstawowe paradygmaty i kultura psychologii nowożytniej pozostają niezmienione i w gruncie rzeczy ostrożnie adaptują się do nowych empirycznych faktów. Wraz z upływem czasu zmieniają się mikroteorie, a nie architektonika nowożytniej psychologii” (Nandy, 2004, s. 338), a jego aspiracją jest dotknięcie samych podstaw tej nauki. Należy również zwrócić uwagę na status badań jakościowych w psychologii hinduskiej, co posłuży jeszcze dokładniejszemu ukazaniu specyfiki oraz wartości myśli krytycznej. Otóż, badania jakościowe istnieją na marginesie psychologii w Indiach, która jest zdominowana praktyką eksperymentalną i ilościową. Sudhir Kakar (2011) rozwinął bardzo interesującą refleksję dotyczącą samej esencji prowadzenia badań jakościowych w kontekście kulturowym. Zauważył on ciekawą rozbieżność pomiędzy wielkim bogactwem narracyjnym tradycyjnej kultury hinduskiej, a płytkością i suchością narracji indywidualnych. Tłumaczy to korzystając z maksymy *atmanam vidhi (know thyself)* – poznaj samego siebie, która jest inaczej (metafizycznie) rozumiana w hinduizmie w przeciwieństwie do jej znaczenia (biograficznego i indywidualistycznego) w kręgu kultury zachodniej. Tym samym badania jakościowe w psychologii hinduskiej napotykają na interesujące wyzwanie, które musi sprostać swoistej niedostępności narracji indywidualnej. Hindusi opowiadają sobie opisując swoje zachowanie i dostarczając kontekstu nie przypisując większej uwagi charakterystykom wewnętrznym (np.: „On nie ma ziemi, ale lubi uprawiać ziemię innych”). Kakar prezentuje paradoks, którego doświadcza hinduskie „ja” z łatwością zwracające się do historii – „homo narrans” i równocześnie odporne na introspekcję (rozumianą w sensie czysto zachodnim). Badania jakościowe (i powrót do narracji) w psychologii hinduskiej mają za zadanie umożliwić jednostkom wyrażanie siebie, ale Kakar uważa, że jest tutaj niezbędna krytyczna analiza kulturowa rozwiązująca dylemat kiedy (i kiedy nie) hinduski podmiot przemówi.

AFRYKAŃSKA PSYCHOLOGIA KRYTYCZNA

Psychologia w Afryce nigdy nie była afrykańska pod silnymi wpływami zachodniej psychologii głównego nurtu, którą przyniósł ze sobą kolonializm. Powstająca z popiołów, szukająca swej historii oraz podstaw do budowania adekwatnej wiedzy o lokalnym człowieku obecnie

dyskutuje z fundamentalnymi założeniami dominującego nurtu w psychologii światowej. Prowadzi również refleksję nad szerszą tradycją naukową (medyczną, antropologiczną czy politologiczną), która stworzyła niezwykle fragmentaryczny i wyraźnie negatywny obraz człowieka Afryki posuwając się do kwestionowania samych podstaw jego człowieczeństwa (*vide* Nwoye, 2015). Zatem psychologia prawdziwie afrykańska wyłania się jako psychologia protestu kwestionująca zasadność i adekwatność wiedzy transplantowanej z wybranych obszarów Europy Zachodniej czy Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej oraz zaangażowana w rekonstrukcję indygenicznych treści psychologicznych (*vide* Yen, 2016). Jest to psychologia, która uwzględnia w swoim obszarze badawczym niezwykle istotny poziom historii i tradycji afrykańskich. Co więcej, podkreśla aspekt moralny (a raczej jego brak...) wiedzy psychologicznej napisanej o człowieku Afryki przez dominujących myślicieli psychologii głównego nurtu. W tym sensie, psychologia afrykańska staje się psychologią rehabilitacyjną... Ta refleksyjna działalność psychologiczna naprowadza na niezbadany, bogaty i niezmierzalny obszar lokalnych doświadczeń indywidualnych, które jednoznacznie zostały pominięte w dotychczasowych psychologicznych teoriach i badaniach. Oczywiście kwestia dotyczy tragicznych doświadczeń powstałych na skutek kolonialnych praktyk, ale i również hybrydalnego obrazu współczesnej kultury afrykańskiej, która wymyka się redukcjonistycznym i mechanistycznym ujęciom życia ludzkiego. Tego rodzaju psychologia jest także bezpłodna w swych założeniach oddzielających osobę ludzką (traktowaną indywidualistycznie) od świata kultury, który jest lokowany na zewnątrz, poza jej granicami. W istocie, psychologia afrykańska dąży do szeroko rozumianej de-kolonizacji wiedzy o człowieku lokalnym oraz wyedukowania nowego pokolenia psychologów afrykańskich (dotychczas kształconych i finansowanych przez europejskie i amerykańskie centra naukowo-biznesowe).

Zwróćmy uwagę na przywoływane różnice pomiędzy dominującą psychologią zachodnią a wyłaniającą się psychologią afrykańską (*vide* Jamison, 2008). Otóż, na poziomie metodologii, afrykańska psychologia nie może zaakceptować podejścia faworyzującego obiektywne i ilościowe ujęcie natury ludzkiej a zwraca się w stronę holistycznej perspektywy traktującej ludzi w ich kontekstach egzystencjalnych. Psychologia afrykańska nie identyfikuje się również z pominięciem sfery życia duchowego i religijnego przez psychologię głównego nurtu skupiającą się na mierzalnych i obserwowalnych przejawach życia psychicznego. Istotne jest również uznanie wartości znaczeń, które człowiek przypisuje swojemu życiu i działaniu w podejściu psychologii afrykańskiej, a które to są jednoznacznie pomijane w dominującym paradygmacie psychologii zachodniej skupiającej się na analizie czystego zachowania. Uderzająca jest także różnica w teoretyzowaniu rozwoju człowieka, którego życie kończy się wraz ze śmiercią biologiczną w podejściu psychologii zachodniej, co znacząco odbiega od pośmiertnej

roli człowieka, którą spełnia w społeczeństwach afrykańskich. Pomimo głębokich przyczyn zasygnalizowanych rozdźwięków pomiędzy tymi dwiema perspektywami uprawiania psychologii, należy zauważyć, iż projekt psychologii afrykańskiej nie jest projektem wyłącznie krytycznym, ale koncentruje się na budowaniu indygenicznego psychologii bliskiej człowiekowi, którego dotyczy. Dla przykładu, arystotelejska koncepcja myślenia binarnego zostaje zastąpiona przez lokalną mądrość wyrażoną jako *Ti'bi-t'ire* (vide Adésinà, 2002), w ramach której człowiek może być określany na dwa sprzeczne sposoby w zależności od kontekstu. Tym samym, otwiera się przed psychologami fascynujące terytorium treści psychicznych zanurzonych w rzeczywistym doświadczeniu człowieka lokalnego, które tworzą wiedzę psychologiczną wymagającą adekwatnych (nowych?) metod rekonstrukcji.

JAPOŃSKA PSYCHOLOGIA KRYTYCZNA

W ostatnich latach obserwujemy wyłanianie się psychologii krytycznej w Japonii. Od czasów drugiej wojny światowej i zwycięstwa Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej nad Królestwem Japonii w 1945 roku, psychologia japońska była pod wpływami szerszego zjawiska okupacji amerykańskiej kultury i nauki. Dla psychologii japońskiej oznaczało to uprawianie nauki w ramach paradygmatu neo-behawiorystycznego a następnie zgodnie z założeniami poznawczego behawioryzmu. Narodziny myśli krytycznej w psychologii japońskiej wiążą się z zainteresowaniem kwestią tożsamości psychologii japońskiej, nieobecnością (przemilczeniem) pewnych tematów (obszarów badawczych), takich jak sytuacja mniejszości etnicznych w Japonii, samobójstwa wśród pracowników, przemoc domowa czy niski przyrost naturalny i starzenie się populacji, oraz poszukiwaniem metod badawczych, które adekwatnie te problemy podejmuje. Jednym z obszarów nietkniętych przez dominujący nurt w psychologii (w tym psychologii społecznej) jest zjawisko dyskryminacji wobec mniejszości etnicznych w Japonii, takich jak Ainu, Okinawan czy Zainichi (Htun, 2012). Igarashi (2006) tłumaczy to zjawisko panującym wśród japońskich psychologów przekonaniem o neutralności nauki i bezkrytycznej akceptacji dominującej ideologii, która przyczynia się do umacniania *status quo*. Jednak Htun zauważa swoisty lęk wśród badaczy przed zajmowaniem się pewnymi tematami, w tym zagadnieniami mniejszości etnicznych. Co ciekawe, japońskie prawo nie posługuje się pojęciami rasy i etniczności, jednak są one obecne w przestrzeni społecznej a termin „Japończyk” wiązane jest z określonym wyglądem, językiem i innymi cechami ujawnianymi w codziennym doświadczeniu (Wetherall, 2008). Dla przykładu, dzieci, których tylko jeden rodzic jest Japończykiem, powszechnie określane są terminem *haffu* (pół). Ainu, rodzimi mieszkańcy wyspy Hokkaido, już od 1789 roku są częścią japońskiego społeczeństwa, jednak pomimo upływu lat wciąż są przedmiotem dyskryminacji i rasizmu.

Patrząc na historię japońskiej psychologii, warto zwrócić uwagę na jej niski status oraz silne związki z historią psychologii amerykańskiej (por. Sato, Mizoguchi, Arakawa, Hidaka, Takasuna, Nishikawa, 2016). Po okresie Meiji w drugiej połowie XIX wieku, nastąpił proces długotrwałej implementacji idei i osiągnięć cywilizacji zachodniej (przede wszystkim amerykańskiej), aby przyspieszyć rozwój Japonii. Filozof Amane Nishi – znacząca postać w oświeceniu Meiji przetłumaczył wiele książek na język japoński i stworzył ponad 700 terminów, w tym termin *shinrigaku* (literalnie tłumaczony jako studium zasad serca-umysłu), używany jako odpowiednik psychologii. Niezwykle ciekawy z punktu widzenia tej pracy oraz mając z pamięci odejście psychologii japońskiej od swych korzeni na rzecz psychologii uprawianej w stylu amerykańskiej psychologii głównego nurtu, jest kontekst językowy tego terminu. Otóż, przed jego wprowadzeniem w obieg naukowym istniało pojęcie *seishin butsurigaku*, które oznaczało „duchową fizykę” lub „fizykę ducha” (vide McVeigh, 2016). Oba pojęcia posiadają w sobie człon *shin*, który wskazuje na duszę a w terminologii Shinto oznacza boski lub święty. Aspekt psychologiczny jest blisko powiązany z pierwiastkiem duchowym, ponieważ obie sfery są niezwykle trudne do zgłębienia i odnoszą się do czegoś wewnętrznego oraz ukrytego. Co ciekawe, ten sam idiom jest używany przy określaniu fenomenów umysłowych i ponadnaturalnych a ślady tego myślenia pozostają obecne w praktyce indygenicznego psychoterapii Naikan i Morita. Z analizy etymologicznej wynika, iż nowoczesne i naukowe definicje wyrosły z przednaukowej i religijnej tradycji a zdarzenia umysłowe są metaforycznie reprezentowane przez organy ludzkie, zjawiska naturalne czy byty religijne.⁴

⁴ Przemyslenia, które wyrosły z obszaru psychologii krytycznej ciekawie uzupełniane są przez dość kontrowersyjną psychologię drugiego porządku (*Second-Order Psychology*), która jest również znana jako psychologia bez fundamentów/podstaw (*Psychology without Foundations*) (Brown i Stenner, 2009). Jest to transdyscyplinarna propozycja negująca konieczność poszukiwania nowych podstaw lub nowej tożsamości dla psychologii (biologicznej, dyskursywnej czy kognitywnej), jako sposobu na wyjście z kryzysu, którego doświadcza psychologia. Przedstawiciele tej perspektywy proponują natomiast zorientowaną na proces psychologię opierającą się na teoretycznej postawie kreatywnej autorefleksyjnej (*creative and reflexive foundationalism*) – zainteresowanej nieustanną konstrukcją i rekonstrukcją podstaw, na których wspiera się żywy organizm (a nie gmach/świątynia!) psychologii, jednocześnie przy zachowaniu jej rzeczywistej (wewnętrznej) tożsamości. Swoją pozycję ilustrują przywołując model świątyni Shinto, która jest rozbierana i odbudowywana co 20 lat zachowując przy tym swój status. Fundamenty psychologii nie są statyczne, nieruchome i raz na zawsze dane, ale zanurzone w procesie, zmianie i przesuńnięciu. W ramach tej perspektywy psychologowie stają się ekspertami ludzkiego doświadczenia, obserwują, ale i operują na metapoziomie. Ich celem jest podążanie za życiem psychicznym we wszystkich lokalizacjach oraz formach kulturowych i materialnych jakie ono przyjmuje.

TERYTORIUM WEWNĘTRZNE: PROJEKT PSYCHOLOGII REALNEJ⁵

Przedstawione wyżej idee i zagadnienia z obszaru myśli krytycznej w psychologii przygotowują nas na spotkanie z inną peryferyjną pozycją teoriopoznawczą – autorsko budowaną psychologią realną. Poszukiwania psychologii realnej to niezwykła wyprawa na wewnętrzne terytorium człowieka, na urodzajną ziemię duszy (*terra animi*). Poprzez refleksję krytyczną wykazaliśmy, iż historia psychologii była i jest prezentowana w sposób selektywny, aby sankcjonować dominujący paradygmat. Historię psychologii można również opowiedzieć z pozycji psychologii realnej, z perspektywy duszy. A rozpoczyna się ona u samych źródeł zainteresowania rzeczywistością życia psychicznego człowieka, tj. uznania fenomenów psychicznych i duchowych za realny wymiar ludzkiej egzystencji oraz podstawowy (jedyne prawdziwy?) przedmiot zainteresowania psychologii. Proponujemy, aby psychologię realną traktować jako komplementarną wobec psychologii krytycznej i psychologii kulturowej odmianę peryferyjnej wobec psychologii głównego nurtu perspektywy teoriopoznawczej. Psychologia realna jest projektem budowania współczesnej wersji psychologii klasycznej ze względu na jej zwrot ku najbardziej fundamentalnym fenomenom i wpisanie się w długą tradycję dociekań nad naturą poznania człowieka sięgającą czasów antycznych. Pojęcie psychologii realnej, do którego się odwołujemy i autorsko rozwijamy, pochodzi od niemieckiego terminu „Real-psychologie” wprowadzonego przez Dilthey’a i oznacza „naukę o rzeczywistej psychice” (Kuderowicz, 1967, s. 176), „która podejmuje sprawę uporządkowania treści (podkr. – A.P.) naszej duszy, próbuje uchwycić zachodzące w niej związki i w miarę możliwości je objaśnić. Kiedy badam prawa, według których doznania ukształtują się w przedstawienia, zaś przedstawienia odnoszą się do siebie wzajemnie, nie znajduję niczego poza f o r m a m i, w obrębie których dusza rozwija swą aktywność.”⁶ (Dilthey, 1982, s. 364). Psychologia realna ma proveniencję europejską i sięga okresu niemieckiego romantyzmu. Za jej propagatora i orędownika można jednak dopiero uznać właśnie Dilthey’a, który w akcentowaniu człowieka jako istoty historycznej w psychologii realnej i w związku z tym, promowaniu metody historycznej opartej na założeniu o konieczności studiowania treści ludzkiej natury na podstawie jej rozwoju w historii, widzi antycypację swego stanowiska psychologii analityczno-opisowej

⁵ Kontrpsychologii, kulturowej psychologii realnej.

⁶ Z czego wynika przeświadczenie o konieczności budowania i uprawiania takiej psychologii? Zdaniem Diltheya ze specyfiki świata, w którym przyszło nam żyć, który możemy zrozumieć jedynie według „(...) analogii do naszego Ja (...), na podstawie wrzającej głębi tegoż Ja” (Dilthey, 1982, s. 362). I dalej wyjaśnia: „Problem świata, o ile w ogóle jest rozwiązywalny, daje się wobec tego rozwiązać za pośrednictwem oglądu naszego wnętrza. Najbardziej cudownym fenomenem jest nasza własna egzystencja. Największą tajemnicą jest dla człowieka on sam. Nauką wszakże, która ma do czynienia z tym najwyższym fenomenem, jest psychologia realna” (*ibidem*, s. 363).

i nomen omen historycznej. Ten sposób myślenia deszyfruje Dilthey u Friedricha von Hardenberga/Novalisa oraz Franza Baadera. Taka psychologia, którą za pomocą metod rozumiejących (w postaci psychologii analityczno-opisowej) rozwijał autor „Budowy świat historycznego w naukach humanistycznych” a kontynuował w postaci psychologii rozumiejącej Eduard Spranger, pozwoli uzupełnić dokonania psychologii obiektywnej (inaczej ścisłej, eksperymentalnej i introspekcyjnej – czyli utożsamianej w czasach Dilthey’a z psychologią wyjaśniającą). Wypełni ona też lukę między tą ostatnią a naukami o kulturze m.in. estetyką, etyką, historią lub nawet może stać się (wczesne pisma Dilthey’a) jej sztandarową dyscypliną. Dotyka realnych przeżyć ludzkich odnoszących się do realnych faktów, czyli systemu wyobrażeń, „w którym to, co dane z zewnątrz, powiązane jest z biegiem mojego życia” (*ibidem*, s. 167), bowiem „wiedzy o przebiegu życia przysługuje ten sam stopień realności, co i wiedzy o przeżyciu” (*ibidem*, s. 180), centralnej kategorii systemu Dilthey’a.

Nasz projekt psychologii realnej reaktywuje i reautoryzuje perspektywę, która zajmuje się zaniedbanymi przez psychologię głównego nurtu kategoriami życia, doświadczenia i duszy przypisując im status realności w egzystencji pojedynczego człowieka, a tym samym w zainteresowanej nim nauki. Każda z tych kategorii była rozwijana oraz definiowana na wiele sposobów zgodnie z filozoficznym, naukowym i psychologicznym duchem czasów (Zeitgeist). W naszym ujęciu, psychologia realna posługuje się poznaniem rozumiejącym w celu dotarcia do realnie odczuwalnych przez jednostkę treści psychicznych – tradycyjnie określanych mianem treści duszy. Owe treści psychiczne wynikają z historii człowieka i kontekstu historyczno-kulturowego, w którym on żyje i tworzy. Ponadto, cechuje je niezwykła różnorodność i niepowtarzalność, podobnie jak osoba ludzka jest istotą wyjątkową, intencjonalną i zdolną do samopoznania, oraz ze względu na bogactwo wzorów współczesnej kultury, z którymi nieustannie spotyka się i dialoguje. Należy podkreślić złożoność rzeczywistości, w której kształtowane są owe treści szczególnie w kontekście wielokulturowego środowiska i transkulturowej specyfiki pojawiających się wartości, zasobów czy elementów tożsamościotwórczych. Z tej rzeczywistości wyłania się obraz człowieka dynamicznie doświadczającego i aktywnie interpretującego wśród wielości pejzaży psycho-kulturowych – (autorski projekt) tożsamości typu *psychescapes* (Pankalla, Kilian, 2007). Możliwości autokreacji współczesnego człowieka są wręcz nieograniczone (np. stawanie się podmiotem transwersalnym czy tworzenie transkulturowych rodzin), ale i potencjalnie niebezpieczne (np. kolekcjonowanie wrażeń czy fundamentalizm religijny) lub przynajmniej paradoksalne (tworzenie pseudo-, parareligii, parodii religii czy religii typu koktajlowego). Tym samym, do podstawowych założeń psychologii realnej należy uznanie kategorii działania symbolicznego i doświadczenia życia (codziennego) za bazalną i naturalną kategorię psychologii traktującej o osobie ludzkiej. Czerpiąc inspirację

z tradycji filozofii życia, fenomenologii, egzystencjalizmu, filozofii dialogu, filozofii szkoły badeńskiej oraz z tzw. ogólnej teorii systemów, należy podkreślić wieloznaczność kondycji ludzkiej oraz wartość indywidualizmu, tj. unikalności i samoistności osoby ludzkiej zdolnej do czynu, stanowiącej o sobie poprzez intencjonalne wybory oraz wyrażającej się poprzez twórczość w dynamicznym kontekście płynnego bycia. „Działalność (praktyka badawcza – od aut.) nie może się obracać w nierealnym świecie” (Bergson, 2005, s. 34), pomimo pokusy stosowania komfortowej logiki ciał stałych, gdyż życie wymyka się ciasnym ramom tak uprawianej nauki. Choć „umysł ludzki dopóty czuje się w swoim żywiole, dopóki go się zostawia wśród przedmiotów martwych” (Bergson, 2005, s. 33), czy nie warto wyjść poza strefę „sztucznego naśladownictwa życia wewnętrznego” (Bergson, 2005, s. 41) na spotkanie z bogactwem doświadczenia dziejącego się w autentycznym świecie?

Dynamizm i różnorodność kontekstu współczesnego świata oraz unikalność i wieloznaczność życia ludzkiego uniemożliwiają tworzenie obiektywnych sądów i budowanie trwałej wiedzy, ale domagają się procedur poznawczych posługujących się pogłębioną analizą, rozumieniem oraz interpretacją. Kategoria życia ciekawie materializuje się w pojęciu doświadczenia, które jest rzeczywistym wypełnieniem bytu a w ujęciu psychologii realnej, subiektywne doświadczenie indywidualne jest źródłem wiedzy o człowieku i dowodem na jego podmiotową naturę. Człowiek poruszający się w swoim doświadczeniu a badacz podążający za doświadczeniem są najbliższej zgłębienia (często zaskakujących) przejawów życia i jego istoty. „Znaleźlibyśmy się w wielkim kłopotcie, gdyby chodziło o przytoczenie choć jednego odkrycia biologicz-

nego zdobytego dzięki czystemu rozumowaniu” (Bergson, 2005, s. 34). Warto wspomnieć, iż na przykład dla wybitnego polskiego artysty Władysława Stróżewskiego próba odpowiedzi na pytanie o istotę człowieczeństwa jest właśnie refleksją nad istotą ludzkiego doświadczenia (*vide* Stróżewski, 1981). Jednostkowe doświadczenie jest zarówno we wnętrzu osoby, jak i ujawnia się w jej świecie między innymi poprzez zachowanie, działania symboliczne czy twory kultury. Ponadto, towarzyszy temu nieustanny proces łączenia pluralizmu wewnątrz jednostki z pluralizmem świata zewnętrznego, co jest efektem doświadczenia zróżnicowanego środowiska kulturowego. Skoro współczesna nam humanistyka ogłosiła kryzys doświadczenia (*vide* Buksiński, 2001), tym bardziej powinniśmy uznać to pojęcie za kluczowe w rozważaniach o człowieku i badaniach przejawów jego psychiczności. W starożytnej Grecji doświadczenie – *empeiria* – oznaczało między innymi „ruch w przestrzeni”, co ciekawie koresponduje z naszym ujęciem doświadczenia jako dynamicznego przepływu doświadczenia we współczesnym świecie, poprzez które ujawniają się fascynujące treści subiektywnych przeżyć, bogactwo życia psychicznego człowieka i jego kontekstu kulturowego. Jak słusznie zauważył Ronald D. Laing, doświadczenie kiedyś było nazywane Duszą (por. Laing, 1990). Tu dotykamy samych źródeł i zbliżamy się do podstawy prawdziwie klasycznej psychologii, którą jest dusza ludzka rozumiana jako rzeczywistość psychiczna – najbardziej fundamentalna realność umożliwiająca przemianę zdarzeń w przeżycia i doświadczenie. Aktualność autonomicznej kategorii duszy (kategorii odmiennej od idei charakteru, osobowości, tożsamości etc.) rozumianej psychologicznie (czyli bez kontekstu teologicznego) można wywodzić w psychologii

Diagram 1. Człowiek jako podmiot doświadczający treści swojej duszy w życiu

nie tylko ze słynnej De Anima Arystotelesa, Vico, myśli Deweya, Wundta, Freuda, Jamesa czy wspomnianego Dilthey'a, ale także z tradycji neoplatonicko-hillmanowskiej. Dusza rozumiana jest jako perspektywa (nie substancja czy byt) postrzegania rzeczy posługująca się obrazami posiadającymi głębokie znaczenie a umożliwiającą „upodmiotowienie” zdarzeń doświadczanych przez podmiot (*vide* Hillman, 2016). Spełnia ona trzy funkcje: zamienia zdarzenia w przeżycia, mierzy się z nieuchronnością śmierci oraz rozpoznaje symboliczne i metaforyczne aspekty rzeczywistości. Hillman ujmuje duszę w szerszy kontekst zróżnicowanego i złożonego życia psychicznego człowieka ze względu na wielostronność przejawów natury ludzkiej, co wymaga od psychologii odstąpienia od monomaniakalnych założeń w zamian uwzględniając szersze „spektrum struktur bazowych” (Hillman, 2016, s. 33) i współgra z pluralistycznym zapleczem współczesnej kultury, a w szczególności z bliską nam koncepcją transkulturowości Welscha. Jednocześnie należy podkreślić, iż jest ona scalona z podmiotem doświadczającym złożonych aspektów siebie i dynamicznej, wielowątkowej rzeczywistości kulturowej i psychicznej. Można to zilustrować poprzez Diagram 1, który przedstawia fundamentalne idee psychologii realnej w formie cyklu nieustannego przepływu i wymiany treści, obrazów oraz zdarzeń fluktuujących w dowolnym kierunku pomiędzy duszą, doświadczeniem i życiem a składających się na realną rzeczywistość psychiczną człowieka.

WNIOSKI (PSYCHOLOGIA JAKO NAUKA O DWU SKRZYDŁACH)

Obecność i wartość bliskiej nam perspektywy humanistycznej w psychologii (drugie skrzydło, brakujący zmysł tej nauki wobec dominującej optyki behawiorystyczno-kognitywnej i metodologii ilościowej) zaprezentowaliśmy poprzez wprowadzenie w kluczowe założenia i obszary badawcze dwóch pogranicznych odmian psychologii: psychologii krytycznej i (kulturowej) psychologii realnej. Poprzez psychologię krytyczną zwróciliśmy uwagę na istotność postawy autokrytycznej oraz zaznaczyliśmy historyczno-kulturowy charakter wszelkich odmian psychologii. Podkreśliliśmy, iż tworzenie teorii, prowadzenie badań i uprawianie praktyki psychologicznej posiada swe społeczne, moralne i polityczne konsekwencje. Z refleksji krytycznej wynika również konieczność ciągłej rewizji presupozycji i preinterpretacji uprzywilejowanych obszarów działania i doświadczania w psychologii oraz ideologicznego tła i władzy, której zawdzięczają one swą pozycję w nauce i społeczeństwie.

Prezentacja autorskiej perspektywy psychologii realnej skierowała uwagę na naszym zdaniem podstawowe dla psychologii rozumianej jako nauka o człowieku kategorie życia, doświadczenia i duszy. Zwrot ku tym pojęciom pozwala wykorzystać pozostałe założenia psychologii realnej: historyzm i kulturalizm, holizm, prymat treści/całości psychicznych nad elementami, ideę badania indywidualnego doświadczenia w kontekście,

realność życia psychicznego, wymiar duchowy życia i aktywności ludzkiej, oraz metodę analityczno-historyczną. Psychologii potrzebne jest zbliżenie do podmiotu swych badań – człowieka realnie doświadczającego treści swojej duszy, aby skostniała i bezduszna prawda naukowa (i psychologia) przeobrażała się w „dynamiczną, rozwijającą się, twórczą prawdę ludzką” (Fleck, 2006, s. 329).

Na (mających się dobrze i silnych!) peryferiach psychologii głównego nurtu istnieją idee i projekty teoriopoznawcze, które odważnie angażują się w debatę o przemilczane kwestie w psychologii. Do tych projektów należy zaliczyć między innymi: psychologię humanistyczną, psychoanalizę, psychologię postkolonialną, psychologię kulturową i psychologię krytyczną oraz autorsko budowaną (reaktywowaną/reautoryzowaną) psychologię realną, o których traktuje ten artykuł. Przy pomocy tych dwóch ostatnich odmian psychologii, celem autorów artykułu było ustosunkowanie się do treści poruszonych przez Profesora Kowalika oraz zaprezentowanie kluczowych obszarów, o które warto spierać się w psychologii w duchu konsilencji, czyli założenia dialogowości oraz interdyscyplinarności i dymensjonalności wiedzy. Popołniony tekst jest zaproszeniem do korespondencji nauk (nawiązując terminologicznie do słynnej idei korespondencji sztuk Eugene'a Delacroix) w ramach samej psychologii oraz poza jej umownymi granicami. Zaprezentowane stanowisko wyraża konieczność (do)budowania psychologii świadomej swych humanistycznych korzeni i zdecydowanie kontynuującej tradycje rozpoczęte przez takich autorów, jak Wilhelm Dilthey, Wilhelm Wundt, William James, Franz Brentano, Wilhelm Windelband, Edmund Husserl, Heinrich Rickert, William Stern, Max Scheler, Eduard Spranger, Karl Jaspers czy Kurt Lewin. Psychologia uprawiana jako nauka humanistyczna (Straś-Romanowska, 1995) to dziedzina, która traktuje człowieka podmiotowo uznając jego unikalną i dynamiczną naturę oraz zdolność do intencjonalnego stawania się w świecie i samopoznania. Ponadto, jest to psychologia badająca problemy psychologiczne w ich egzystencjalnym kontekście i świadoma ich związków ze sferą subiektywnych doświadczeń jednostkowych stąd wymagająca szczególnego rodzaju poznania. Poznanie deskryptywno-analityczno-rozumiejące ma charakter niekończącego się kręgu hermeneutycznego, tj. spirali interpretacji (*vide* Pankalla i Kilian, 2007). Zdaniem Straś-Romanowskiej (2000) należałoby połączyć dwie tradycje poznania rozumiejącego: rozumienie w ujęciu Diltheyowskim (jako empatyczne wnikanie) oraz Weberowskim (jako rekonstrukcja jednostkowych wyborów), aby docierać zarówno do racjonalnych, jak i pozalógicznych aspektów rzeczywistości subiektywnie doświadczanej przez osobę ludzką. W naszej psychologii realnej, zakładającej realność życia psychicznego i skupienie się na działaniu symbolicznym jednostki oraz podstawowym przedmiocie zainteresowań psychologii – doświadczeniu osoby ludzkiej, dodatkowo podkreślamy konieczność rewizji i reautoryzacji psychologii w stronę przyjęcia najważniejszej dla tej dyscypliny perspektywy poznawczej – perspektywy duszy. Parafrasa

zując słowa Carla G. Junga, to dusza ludzka jest tym skarbem zainteresowanym mówieniem prawdy o człowieku i psychologii, a ukrytym obecnie na peryferiach tej nauki, o który, także rozumiany jako tożsamość i godność samej dyscypliny mającej *Psyché* w nazwie (piękną, młodą boginię uskrzydloną na obraz motyla, o wdzięk której zazdrośna była nawet Afrodyta!), na pewno warto się w duchu konsilijencji spierać...

LITERATURA

- Adésinà, O. (2002). Sociology and Yorùbá studies: Epistemic intervention or doing sociology in the “vernacular”? *African Sociological Review*, 6, 1, 91-114.
- Beneke, E. (1845). *Lehrbuch der Psychologie als Naturwissenschaft*. Berlin: Mittler.
- Bergson, H. (2005). *Ewolucja twórcza*. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Brock, A. (red.). (2006). *Internationalizing the history of psychology*. New York: New York University Press.
- Brown, S., Stenner, P. (2009). *Psychology without foundations: History, philosophy and psychosocial theory*. London: Sage.
- Bruner, J. (2006). *Kultura edukacji*. Kraków: Universitas.
- Brysaert, M., Rastle, K. (2009). *Historical and conceptual issues in psychology*. Harlow: Pearson.
- Buksiński, T. (red.) (2001). *Doświadczenie. Pisma Filozoficzne – tom LXXX*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM.
- Carter, J.A. (2006). Theoretical pluralism and technical eclecticism. W: C.D. Goodheart, A.E. Kazdin, R.J. Sternberg (red.), *Evidence-based psychotherapy: Where practice and research meet*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Chakraborty, A. (2010). *My life as a psychiatrist: Memoirs and essays*. Kolkata: Stree.
- Danziger, K. (1990). *Constructing the subject. Historical origins of psychological research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Danziger, K. (1997a). *Naming the mind: How psychology found its language*. London, UK: Sage.
- Danziger, K. (1997b). Natural kinds, human kinds, and historicity. W: W. Maiers (red.), *Challenges to theoretical psychology* (s. 24-32). Toronto: Captus Press.
- Danziger, K. (2013). Psychology and its history. *Theory & Psychology*, 23, 6, 829-839.
- Derksen, M. (2005). Against integration: why evolution cannot unify the social sciences. *Theory & Psychology*, 15, 2, 139-162.
- Dewey, J. (1884). The new psychology. *Andover Review*, 2, 278-289.
- Dhar, A., Siddiqui, S. (2013). At the edge of (critical) psychology. W: Critical psychology in a changing world: Building bridges and expanding the dialogue. *Annual Review of Critical Psychology*, , 506-548.
- Dilthey, W. (1982). *Pisma estetyczne*. Warszawa: PWN.
- Dilthey, W. (1987). *O istocie filozofii*. Warszawa: PWN.
- Dilthey, W. (2004). *Budowa świata historycznego w naukach humanistycznych*. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz teorytorii.
- Fleck, L. (1986). *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Fleck, L. (2006). *Psychosocjologia poznania naukowego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Fox, D., Prilleltensky, I., Austin, S. (2009). Critical psychology for social justice: Concerns and dilemmas. W: D. Fox, I. Prilleltensky, S. Austin, (red.), *Critical psychology: An introduction*. Sage: Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC.
- Gadacz, T. (2009). Platon byłby dziś wariatem. Rozmowa Jarosława Makowskiego z Tadeuszem Gadaczem. *Newsweek*, 12, 100-101.
- Geertz, C. (2003/2000). *Zastane światło. Antropologiczne refleksje na tematy filozoficzne*. Kraków: Universitas.
- Goertzen, J.R. (2007). Convergent pluralism and the unity-disunity debate in psychology. *History and Philosophy of Psychology Bulletin*, 19, 1, 11-16.
- Goertzen, J.R. (2010). Dialectical pluralism: A theoretical conceptualization of pluralism in psychology. *New Ideas in Psychology*, 28, 2, 201-209.
- Hacking, I. (1986). Making up people. W: T.C. Heller, M. Sosna, D.E. Wellerby (red.), *Reconstructing individualism: Autonomy, individuality, and the self in western thought*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hacking, I. (1992). World-making by Kind-making: Child Abuse for Example. W: M. Douglas, D. Hull (red.), *How classification works: Nelson Goodman among the social sciences*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hacking, I. (1994). The looping effects of human kinds. W: D. Sperber, D. Premack, A.J. Premack (red.), *Causal cognition: A multi-disciplinary approach*. Oxford: Clarendon Press.
- Harris, B. (2009). What critical psychologists should know about the history of psychology. W: D. Fox, I. Prilleltensky, S. Austin, (red.), *Critical psychology: An introduction*. Sage: Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC.
- Hillman, J. (2016). *Re-wizja psychologii*. Warszawa: Laurum.
- Holzkamp, K. (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/M: Campus.
- Holzkamp, K. (1991). Experience of self and scientific objectivity. W: Ch. W. Tolman, W. Maiers (red.), *Critical psychology: Contributions to an historical science of the subject*. New York: Cambridge University Press.
- Htun, T.T. (2012). Social identities of minority others in Japan: Listening to the narratives of Ainu, Buraku, and Zainichi Koreans. *Japan Forum*, 24, 1, 1-22.
- Igarashi, Y. (2006). Role of critical psychology in Japan: Protest against positivistic psychology and search for new knowledge of the mind. *Annual Review of Critical Psychology*, 5, 156-166.
- Jamison, D.F. (2008). Through the prism of Black psychology: A critical review of conceptual and methodological issues in Africology as seen through the paradigmatic lens of Black psychology. *The Journal of Pan African Studies*, 2, 2, 96-117.
- Kakar, S. (2011). *A book of memory: Confessions and reflections*. New Delhi: Viking Penguin.
- Kilian, A. (2011). *Negotiating new perspective on transcultural family and parenting: A qualitative study*. London: University of East London.

- Kirschner, S.R. (2006). Psychology and pluralism: toward the psychological studies. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 26, 1-2, 1-17.
- Kowalik, S. (2013). Czy jest jeszcze sens spierania się o cokolwiek w psychologii? *Czasopismo Psychologiczne – Psychological Journal*, 19, 2, 171-180.
- Laing, R.D. (1990). *The politics of experience and the bird of paradise*. London: Penguin Books.
- Kuderowicz, Z. (1967). *Dilthey*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Marquard, O. (1994). *Rozstanie z filozofią pierwszych zasad. Studia filozoficzne*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- McVeigh, B.J. (2016). *The history of Japanese psychology: Global perspectives, 1875-1950*. London: Bloomsbury Academic.
- Nandy, A. (2004). *Bonfire of creeds: the essential AshisNandy*. Delhi, India: Oxford University Press.
- Nandy, A. (2016). Przedmowa/Foreword. W: A. Charkraborty (red.), *My life as a psychiatrist. Memoris and essays*. Kolkata: Stree.
- Nwoye, A. (2015). What is African psychology the psychology of? *Theory & Psychology*, 25, 1, 96-116.
- Painter, D., Terre Blanche, M., Henderson, J. (2006). Critical psychology in South Africa: Histories, themes and prospects. *Annual Review of Critical Psychology*, 5, 212-235.
- Pankalla, A. (2014). *Kultura psychologów*. Katowice: Wydawnictwo Altermed.
- Pankalla, A. (2015). (Trans?)religijna tożsamość naszych czasów z perspektywy psychologii realnej. W: A. Pankalla (red.), *Homo religiosus a psychologia*. Poznań: Kunke Poligrafia.
- Pankalla, A., Kilian, A. (2003). Perspektywa psycho-kulturowa. ALBO albo. *Problemy Psychologii i Kultury*, 4, 67-74.
- Pankalla, A., Kilian, A. (2007). *Psychescapes. Tożsamość naszych czasów?* Poznań: Poznańskie Wydawnictwo Psycho-Kulturowe.
- Parker, I. (1999). Critical psychology: Critical links. *Annual Review of Critical Psychology*, 1, 3-18.
- Richards, G. (2010). *Putting psychology in its place. Critical historical perspectives*. London and New York: Routledge.
- Sato, T., Mizoguchi, H., Arakawa, A., Hidaka, S., Takasuna, M., Nishikawa, Y. (2016). History of "History of Psychology" in Japan. *Japanese Psychological Research*, 58, 110-128.
- Straś-Romanowska, M. (1995). Główne idee teoretyczne i metodologiczne psychologii personalistyczno-egzystencjalnej jako dyscypliny humanistycznej. W: M. Straś-Romanowska (red.), *Na tropach psychologii jako nauki humanistycznej* (s. 15-47). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Straś-Romanowska, M. (2000). *Metody jakościowe w psychologii współczesnej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Stróżewski, W. (1981). *Istnienie i wartość*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Teo, T. (1998). Klaus Holzkamp and the rise and decline of German critical psychology. *History of Psychology*, 1, 235-253.
- Teo, T. (2005). *The critique of psychology: From Kant to post-colonial theory*. New York: Springer.
- Teo, T. (2009). Philosophical concerns in critical psychology. W: D. Fox, I. Prilleltensky, S. Austin, (red.), *Critical psychology: An introduction*. Sage: Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC.
- Teo, T. (2010a). Ontology and scientific explanation: Pluralism as an a priori condition of psychology. *New Ideas in Psychology*, 28, 235-243.
- Teo, T. (2010b). What is epistemological violence in the empirical social sciences? *Social and Personality Psychology Compass*, 4/5, 295-303.
- Tolman, C.W., Maiers, W. (red.). (1991). *Critical psychology: Contributions to an historical science of the subject*. New York: Cambridge University Press.
- Welsch, W. (1998a). Staję się sobą. W: A. Zeidler-Janiszewska (red.), *Problemy ponowoczesnej pluralizacji kultury*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Welsch, W. (1998b). Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury. W: R. Kubicki (red.), *Filozoficzne konteksty rozumienia transwersalnego*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Wetherall, W. (2008). The racialization of Japan. W: D.B. Willis, S. Murphy-Shigematsu (red.), *Transcultural Japan at the borderlands of race, gender and identity* (s. 264-281). London: Routledge.
- Wilczek, F. (2001). When words fail. *Nature*, 410, 149.
- Wilczek, F. (2008). *The lightness of being. Mass, ether, and the unifications of forces*. New York: Basic Books.
- Willy, R. (1899). *Die Krisis in der Psychologie*. Leipzig: Reissland.
- Wilson, E.O. (2002). *Konsiliencja*. Poznań: Wydawnictwo Zysk – S-ka.
- Yen, J. (2016). Psychology and health after apartheid or, why there is no health psychology in South Africa. *History of Psychology*, 19, 2, 77-92.

